

«Фармакопейна» історія вітчизняної фармації

Фармакопея — термін, добре відомий кожному сучасному фармацевту та провізору. Коли й чому з'явилися перші українські фармакопеї? Якими вони були? Як допомагали аптекарям у повсякденній роботі? Ці запитання ми адресували Андрієві Львовичу Федущаку, доценту кафедри клінічної фармації, фармакотерапії та медичної стандартизації Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького

ТРАВНИК ФЛАМІЖА ЯК ПРООБРАЗ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФАРМАКОПЕЇ

Відомості з історії вітчизняної фармації й медицини загалом із багатьох причин є дуже бідними, а щодо фармацевтичної науки та регулювання аптечної справи до XIX ст. вони практично відсутні. Окремі ж — дискусійні й вимагають кваліфікованих досліджень, уточнень і підтверджень. Це стосується також появи та застосування літератури фармакопейного характеру. Є всі підстави стверджувати, що на українських землях були обставини й мотиви не лише для використання фармакопейних видань, а й для їхнього створення. Зокрема, галичанином Стефаном Фламіжем у 1484 р. було складено травник «Про трави та їх дію», який через 50 років видав краківський друкар Флоріан Унґлер (один із примірників зберігається в науковій бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові). Частина цього видання має всі ознаки фармакопеї: докладно описано понад 500 лікарських засобів (ЛЗ), здебільшого зілля, горілки, настоянки, рослинні олії, «заморські» ліки — «трансмари́ни», мінерали, галуни. Цей історичний факт свідчить про потребу в такого роду літературі на східнослов'янських землях, наявність місцевої професійної термінології та освічених фахівців у галузі медицини (фармації).

Із появою національних медичних і фармацевтичних фахівців, зростанням вимог до їхньої діяльності та професійної освіти виникла потреба у створенні, перекладах чи компіляціях фармацевтичних творів — відповідників європейським. На теренах України в XVII ст. вочевидь існував попит на фармацевтичну довідкову й наукову літературу, були й умови для її написання «славенороським лексиконом». Тому цілком достовірними видаються відомості про те, що 1676 р. у Києві з'явився перший переклад

європейської фармакопеї — «Фармакопія о составленіи лекарств», що цілком могла бути доступною як для учнів, так і випускників слов'яно-греко-латинської Києво-Могилянської академії.

ПЕРША «РОСІЙСЬКА» ФАРМАКОПЕЯ — УКРАЇНСЬКА?

У радянській і сучасній російській історіографії існує версія про написання чи переклад у 1676 р. лікарем Іваном Венедиктовим — одним із перших укладачів рукописної фармакопеї XVII ст. — «Фармакопіи о составленіи лекарств». Подібність назв та однаковий рік написання київської та московської фармакопей нашоують на думку, що йдеться або про той самий фармацевтичний твір, або два різних — переклад однієї з популярних європейських фармакопей та авторський твір Івана Венедиктова давньослов'янською мовою.

Латинська мова в допетровській Російській державі вважалася ерессю, тож перша слов'яно-греко-латинська школа, і не без значних перешкод, була заснована Епіфанієм Славинецьким, випускником і викладачем Києво-Могилянської академії, у 1684 р. Книги й рукописи, здебільшого церковного характеру, переписувалися малограмотними дяками та монахами-переписувачами. Зокрема, переписувачі

та «тлумачі» були й серед персоналу Аптекарського приказу, у лікарській школі якого навчався Іван Венедиктов, а після її закінчення понад 10 років служив у війську (ймовірно, лікарським помічником). У 1679 р. він отримав звання лікаря, а ще через три роки був призначений відповідальним за збір трав для заснованої в Москві першої цивільної аптеки. Таким чином, у період появи «Фармакопії о составленіи лекарств» ймовірний автор ще не набув статусу лікаря і служив у вій-

ську, що навряд чи могло бути мотивацією для складання фармакопейного твору. Він не згадується і серед зареєстрованих в Аптекарському приказі — царській медичній канцелярії, аптекарів-алхімістів (Андрій Іванов, Іван Михайлов, Роман Ульянов, пізніше — Тихон Ананьїн, Василь Шилов, Даниїл Гурчин). У 1670-х, за документами Аптекарського приказу, аптекарі-іноземці (зокрема Еглер, Гутбір, Ганц) працювали за контрактами й обслуговували «государеву» і єдину цивільну аптеку, відкриту в 1672 р. Навряд чи вони мали потребу в фармакопеї, викладеній незрозумілою їм мовою, тим більше важко повірити, що було їм під силу здійснити письмовий переклад за відсутності словників і медичної термінологічної бази місцевою ужитковою мовою.

Називаючи Івана Венедиктова «одним із перших» (не згадуючи власне перших) укладачів рукописної фармакопеї, дослідник російських фармакопей А.Г. Натрадзе (1978 р.) зазначає, що вона була складена за матеріалами російської народної медицини і збагачена певним досвідом європейських країн у галузі лікознавства (отже, не була перекладом однієї з європейських фармакопей), а написана дещо пізніше під безпосереднім впливом фармакопеї Венедиктова рукописні «Фармакопедія или Аптека, имеющая в себе приписание всех лекарств, которые обретаются в аптеках...» та «Фармакопея или аптека домовая...» Афанасія Холмогорського (Любимова) і Даниїла Гурчина у дещо зміненому вигляді відтворювали фармакопею Венедиктова, тобто були рукописними медично-фармацевтичними довідниками-порадниками.

Заслуговує уваги, на нашу думку, ще один історичний факт. Згаданий вище «алхімічної справи учень», пізніше — «алхіміст» Тихон Ананьїн, у 1676 р. відряджався до Києва «для покупки всяких огородных деревьев, цветов и семян на Государя аптекарский огород...». То чи не мав він доручення разом із розсадою та насінням привезти з Києва перекладені, можливо, й на замовлення Аптекарського приказу, «Фармакопії о составленіи лекарств»? Тож можна вважати, що більш переконливо виглядає «києво-могилянська» версія першого перекладу фармакопеї давньою слов'янською мовою.

УКРАЇНЦІ — ТВОРЦІ РОСІЙСЬКИХ ФАРМАКОПЕЙ

Першим створеним у Росії й виданим російською мовою фармакопейним виданням вважається табель медичного оснащення військового флоту «Аптека для Российского флота или роспись всем нужным лекарствам, коих по рангу корабля для шести месяцев вояжа в корабельном ящике иметь должно» (пер. із *Pharmacoepia navalis Rossica*... А. Бахерахта, 1783 р.). Наступними російськомовними фармакопейними виданнями були «Фармакологія или описание лекарств для императорских Российских Сухопутных Войск» Йогана Еллізена, перекладена й видана 1797 р. книговидавцем, вихідцем з України доктором медицини Максимом Парпуною, та «Новейшая фармакопея...» Римера, перекладена з німецької студентом медицини Московського університету Іваном Леонтовичем. З іменем Івана Леонтовича, вихідця зі Слобожанщини, вихованця Єкатеринославської духовної семінарії, учня Московського госпітально й студента Московського університету, пов'язана ще одна знакова сторінка історії російської та вітчизняної фармації. Перша російська цивільна (загальнодержавна) фармакопея *Pharmacoepia Rossica* вийшла друком у 1778 р. Редактором її вважається емігрант з Угорщини доктор медицини Х. Пеккен, а одним із основних авторів — виходець із села Денисівка Лубенського повіту, випускник Харківського колегіуму, доктор медицини (Страсбург), професор, викладач фармакології (*materia medica*) Медико-хірургічної академії та член Медичної колегії Никон Карпинський. У її створенні брав участь й інший виходець з України — фактичний засновник фармації та акушерства Росії, професор Нестор Максимович-Амбодик. Фармакопея, видана лати-

ною і складена на основі однієї з європейських фармакопей, містила широкий перелік закордонних ліків і засобів із завезеної аптечної сировини. У 1798 р., уже за редакцією професора Н. Карпинського, вийшло нове видання російської фармакопеї латиною, значно скорочене, орієнтоване на місцеву сировину, з якої були винайдені ще середньовічні приписи ліків. Тож не дивно, що це видання, яке вважалось одним із кращих у Європі, перекладене й видане в Італії та Німеччині, було офіційною фармакопеею Росії до 1866 р.

У 1802 р. фармакопея Н. Карпинського була перекладена російською й видана в Москві під назвою «Фармакопея Российская». Переведена с Латинского Императорского Московского Университета студентом Іваном Леонтовичем с одобрения Московской Цензуры». Цього ж року, ймовірно, в інтерпретації І. Леонтовича, була видана й «Российская фармакопея, или аптека, с подробным и ясным наставлением, научающим, в каком виде и качестве лучше и полезнее как внутрь, так и снаружи употреблять лекарства, как-то: различные порошки, капли спиртные и пр.».

Таким чином, російська фармація отримала доступний та якісний норматив професійної діяльності, фармацевтична освіта — сучасний на той період підручник. На нашу думку, саме від праці Карпинського — Леонтовича (1802 р.) мав би починатися відлік російських фармакопей, які, безперечно, були основним нормативним посібником аптекарської практики в Лівобережній Україні та Києві в першій половині XVIII ст. Нездоречно вважається, що російські військові фармакопеї, так звані «фармакопеї Вільє» (1808, 1812, 1818 рр.), були створені «карпаторусом», як він себе називав, Іваном Орлаєм, а не імператорським лейб-хірургом (за Павла I, Олександра I, Миколи I), керівником медичної служби армії шотландцем Якобом (Джеймсом) Вільє. Народився І. Орлай у 1771 р. на Мукачівщині (за іншими даними, у Хусті). Вищу освіту здобував на богословському та філософському факультетах Львівського університету (1788–1789 рр.), у Пештському, Віденському університетах. У 1791 р. емігрував до Росії, де після закінчення Медичної академії Санкт-Петербурга та стажування у Відні був призначений секретарем Медико-хірургічної академії, 1806 р. у Кенігсберзькому університеті отримав звання доктора філософії, а через рік у Дерптському університеті — доктора медицини. Відомими стали й історичні розвідки І. Орлая «Історія про лікувальні властивості природи», «Коротка історія про карпаторусів», праці з педагогіки «Про необхідність навчатися насамперед рідної мови і дещо про навчання мови іноземної», «Думка про реформування училищ в Росії».

А МИ ТАКИ ПЕРШІ!

Із початком нового тисячоліття, а саме — 1 жовтня 2001 р., в Україні введена в дію *Державна фармакопея України* — перша національна фармакопея серед країн СНД. Можна стверджувати, що її витоки сягають углиб історії вітчизняної фармації, зчонайменше — до виходу у світ у 1802 р. фармакопеї Карпинського — Леонтовича. Тож і відлік національних фармакопей, на нашу думку, мав би вестися від цієї дати, а чинна вітчизняна фармакопея мала б називатись Державна Фармакопея України, XIII видання.

Підготувала Лариса Дедишина

